

Z. Karvalics László: A hosszú huszadik század (1870–2020)

Közelítések egy termékeny történeti narratívához

című akadémiai doktori értekezéséről

Az értekezés – a címéből is kitetszően – egy történeti korszak meghatározására irányuló kísérlet, és ez a korszak az ún. 20. századot fogja át. A századokhoz kötött korszakolásnak hagyományai vannak, bár minden ilyen törekvés abba a probléma ütközött bele, hogy egy ilyen a kronológiai egység önmagában nem alkot, nem alkothat önálló történeti korszakot. Ezt oldaná meg a rövid vagy a hosszú évszázad, mint korszakfogalom alkalmazása. Kár, hogy a szerző meglehetősen kurtán intézi el ezt a kérdést értekezésében, nem merülve el a különféle 20. századok fogalmi ismertetésébe. Ezzel ugyanis tisztázhatta volna, hogy hol a konceptuális helye az ő 20. századának. Hiszen az itt egyedül megemlített rövid 20. század fogalma egy baloldali, sőt marxista szemlélet gyümölcse, amely a felettébb átmeneti kommunista hatalmi, gazdasági és társadalmi berendezkedés világtörténelmi jelentőségéhez köti ezt a kronológiai egységet vagy korszakot; a keresztbemetszett 20. század fogalma (Charles S. Maier) viszont a nemzetállami integráció kivételes jelentőségét emeli ki ezáltal; végül a hosszú 20. század kategóriája (Giovanni Arrighi) az amerikai kapitalizmus mérvadó voltát hangsúlyozza e megoldással. Az utóbbi áll legközelebb Karvalics László 20. század fogalmához, két okból is; egyrészt a hosszúsága miatt, részint az Egyesült Államok kivételesen nagy szerepe folytán. Mert, hogy Karvalics 20. századát is közvetlenül az Egyesült Államokhoz köthető valamely strukturális sajátosság avatja úgymond különálló korszakká. Az ő „termékeny történeti narratívájának” kétségtelen kiindulópontját az az irányítási forradalom mint fogalom képezi, melynek az Egyesült Államok 19. és 20. századi gazdaságtörténeti anyagán elvégzett feltáró munka az alapja. Ehhez képest a szerző megint csak kurtán-furtán intézi el e számára alapmunka gondolatmenetének, történeti érvkészletének, és empirikus bizonyítóanyagának a taglalását, amelyet valójában el sem végez. Holott a saját története is James R. Beniger „pedáns érveléssel” kifejtett (Asa Briggs) elképzelésén alapul, legalábbis abból veszi az eredetét. Ebben a munkában az amerikai szerző rendszerelméleti keretben mutatja be – a funkcionális kauzalitásnak megfelelő módon – a történeti fejleményeket. Bemutatás helyett Beniger kritikája olvasható csupán az értekezés 8–10. oldalain, ami akár indokolt is lehet a szerző elméleti ambíciói felől tekintve, de semmiképp sem igazolható eljárás részéről az érvek

kellő indokoltságát tekintve. Mert mit állít Beniger igen csak terjedelmes munkájában, hangsúlyozom, egyes egyedül az amerikai anyagi gazdaságtörténeti múltjában vizsgálódva? Nem mást, mint hogy a gőzgép energiatermelésére épülő új anyagi gazdasági körülmények között az a veszély keletkezett, hogy „az anyagáramlások sebessége és volumene meghaladja a feldolgozására szolgáló technológia kapacitását. [Tekintve, hogy a] gőzenergia bevetésével hirtelen lehetővé vált az áruk továbbítása az ipari termelés teljes sebességével éjjel-nappal, gyakorlatilag bármilyen körülmények között, nemcsak egyik várostól a másikig, hanem egész kontinenseken keresztül, sőt az egész világ körül.” (450. o.) Ennek az áruforgalomnak a lebonyolítása merőben új irányítási rendszert kívánt tehát, amely seregnyi új, egymást kiegészítő és generáló technológia, működési mechanizmus kitalálását és alkalmazását követelte meg. Ezzel oldódott meg csupán az irányítás hirtelen fellépő krízise, mely fejleményt Beniger az irányítás forradalmának nevezi, amely valójában a technikai eszközök bürokratikus koordinálása, ekként való kézben tartása révén fejt ki a maga üdvös hatását. Mindez pedig, így Beniger, egy információgazdaság- vagy technológia előtérbe kerülésével egyenértékű, vagy ahogy ő írja: „az irányítás forradalma: azoknak a gyors változásoknak az összessége, amelyek a műszaki és gazdasági életben az információ gyűjtésével, raktározásával, feldolgozásával és közvetítésével foglalkozó szektorokban zajlanak le, és amelyeken keresztül előírás jellegű vagy programszerű döntések befolyásolhatják a társadalom irányítását.” Majd még hozzáteszi: „Az irányítás forradalma a XIX. század második felére tehető kezdeteitől rendületlenül folytatódik mind a mai napig, és az utóbbi időben [...] fel is gyorsult.” (685. o.)

Karvalics elégedetlen ezzel a formulával, egyrészt annak partikularizmusa (Amerika centrikussága), részint fogalmi tagolatlansága miatt. Úgy találja, hogy Beniger rendszerdinamikai szemléletmódja szükségtelenül és indokolatlanul kiemeli a történelem menetéből az irányítási forradalom ezen ún. bürokratikus válfaját, amely Beniger szerint példátlan fejlemény a történelemben, másrészt azóta is töretlen folyamat vagy állapot, helyesebben a korábbi fejlemények kiteljesedésének az irányába tart. Holott, Karvalics megítélése szerint, itt egy folyton ismétlődő kontrollmechanizmus rejtőzik a dolgok mélyén, amely időnként bekövetkező válságait követően meg-megújulva változó alakot ölt magára. Az, amit Beniger előzmény nélküli fejleménynek nevez a bürokratikus irányítási módszer megjelenésével összefüggésben, azért félrevezető tehát, mert eltünteti egy korábban is létezett, persze másfajta kontrollmechanizmus tényleges létezését, amelyet ötezer éves időtartamra taksálhatunk, és amit Karvalics az arisztokratikus jelzővel illet. Ezt váltja fel a 19.

század utolsó hetvenes éveiben az információs társadalom fogalmának megfelelő bürokratikus kontrollmechanizmus, melynek helyébe a 20. század és a 21. század fordulóján az a fajta irányítási technológia lép, amelyet szerző az izokratikus kontroll fogalmával illet. Az utóbbi nem abban tér el az előzőtől, hogy kiveszett volna belőle az információra épülő társadalom irányítás mozzanata, hanem abban, hogy amíg a bürokratikus kontrollmechanizmus feltételei mellett felülről, többnyire az állam vagy átfogóbb szervezetek által vezérelve folyik a társadalom bővített újratermelési folyamata, amely így lehetővé teszi a Nagy Meggazdagodást, addig az ún. izokratikus irányítási gyakorlat esetében a rendszer már azt is megengedi, hogy az állampolgár „maga rendelkezzen a rá vonatkozó dolgokkal (információkkal és erőforrásokkal), és elvárja, hogy maga cselekedjen, felelősen, a köztereken, kölcsönösségi helyzeteket teremtve a javak előállításában, a hatalom gyakorlásában”. (91. o.)

Ennek a történeti tipológiának az a legkidolgozottabb része, amit Beniger a bürokratikus irányítás címszava alatt ír le és mutat be roppant részletező módon, hangsúlyozom kizárólag az amerikai anyagi gazdaság 19. század eleji és 20. század közepi átalakulási folyamait taglalva; ehhez társít Karvalics további, immár nem szorosan az amerikai anyagi gazdaság történetét leíró jellemző adalékokat széles körű szakirodalmi tájékozódás eredményeként. Ennél jóval kidolgozottanabb mindaz, amit akár a történeti múlt, vagyis az ún. arisztokratikus kontrollmechanizmus és kivált az, amit az ún. izokratikus kontrollmechanizmus vagy kormányzás kapcsán előad a szerző. Az előbbi abból ered, hogy a Karvalics láthatóan nem igazán mélyedt el abban az egyébként roppant történeti irodalomban, amely a kérdés megvilágításához megkívántatott volna. Ez nem is igen róható fel talán a szerzőnek, az viszont igen, hogy még azt a történeti tudást sem emelte be a probléma elbeszélésébe, amit a Fernand Braudel átfogó víziójára (és sokan mások aprómunkáira építve) feltétlenül be kellett volna építenie munkájába. S ahelyett, hogy mondjuk egyedül Barrington Moore, Jr. sommás és röviden kifejtett, ráadásul mára meg is haladott történeti megállapításaira alapozná az állítólagos angliai arisztokrata kontrollmechanizmus létének konstatálását (71. o. - ez csupán egy példa a számos itt kínálgató közül), a történeti irodalom ennél tágabb és egy igazán up-to-date korpuszának az áttekintésével kellett volna bizonyítania a tipológia első elemének a történeti érvényességét. Ha valaki valamennyire elmerül Braudel impozáns történeti szintézisének, az *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század* című háromkötetes művének a tanulmányozásában, amelyet a szerző *A kapitalizmus dinamikája* című rövid művében még össze is foglalt, akkor az itt olvashatónál kevésbé

magabiztos állításokat fogalmazna meg valamely tisztán arisztokratikus irányítási mechanizmus töretlen, a bürokratikus megelőző érvényesülését illetően.

Ami pedig az ún. izokratikus új irányítási rendszer létét és természetét illeti, idő előttinek gondolom annak mint valamilyen korszaknak a leírását, hiszen egy valamely korszakot kitöltő struktúra még nem ismerhető fel keletkezése pillanatában, csak utólag tudatosítható és rekonstruálható; valahogy úgy, ahogy a már állítólag véget ért, vagy véget érőben lévő bürokratikus irányítási rendszer is csak post fest azonosítható önnön igazi valójában. Ez áll a mögött is, hogy amikor a szerző mondjuk a sharing, a megosztó gazdaság jelenségét ecseteli, mint az új kontrollmechanizmus jellegzetes típusalkotó megnyilvánulását, kételkedéssel kell fogadnunk annak bizonyított relevanciáját (tényleges elterjedtségét és meghatározó mibenlétét) korunk gazdasági életében. Ez csupán egy, a kínálkozó ellenérvek és példák sorából. A fő baj az ezzel a megközelítéssel, hogy eltúlozza a decentralizáció bizonytalanságát ma létező egyes folyamatainak és eseményeinek a tényleges jelentőségét és figyelmen kívül hagyja, hogy minden decentralizációt követni szokott a re-centralizáció, mint ahogy minden egyenlősítést is folyton követi a re-hierarchizálódás.

A bürokratikus kontrollmechanizmus bemutatása pedig aligha képzelhető el Max Weber bürokráciaelméletének a beható tárgyalása nélkül, ami azonban teljességgel hiányzik Karvalics munkájából. Holott már Weber azon az itt újdonságként előadott nézeten volt, hogy: „a tisztán bürokratikus igazgatás [...] pontosság, állandóság, fegyelem, szilárdság és megbízhatóság tekintetében [...] továbbá a tevékenység intenzív és extenzív mivolta, valamint mindenféle feladatra való egyeteme alkalmazhatóság tekintetében tisztán technikai szempontból a lehető legnagyobb tökélyre fejleszthető, vagyis [...] a formálisan *legracionálisabb* válfaja az uralom gyakorlásának.” (*Gazdaság és társadalom*, 1. 230.) Figyeljük meg: Weber uralomról és nem pusztán ellenőrzésről beszél, ami azt jelenti, hogy a bürokratikus igazgatás tisztán uralmi viszony, egyszóval az ember ember feletti ellenőrző (rendelkező) hatalmának megfelelő technika vagy gyakorlat. Ha tehát a bürokratikus kontrollt korszakfogalomként kívánjuk érvényesíteni, akkor semmiképp sem tekinthetünk el a politikai rendelkező hatalom, a weberi értelemben vett uralom fogalmától. Márpedig e tekintetben az ún. 20. század aligha homogén, nem belsőleg koherens entitás: a liberális kapitalista állam maga is komoly átalakulásokon esett át időközben, ráadásul mellette totalitáriánus politikai (olykor szocio-gazdasági) rendszerek is léteznek ideig-óráig, nem kevésbé korszakképző erőről téve tanúságot. Ezt a rövid 20. század koncepció hívei is így fogják fel. A dolgok adminisztrálása, aminek a kifejezésére szolgál a Beniger által bevezetett

és Karvalics által adaptált bürokratikus kontroll fogalma, csak látszólag választható el az emberek kormányzásának a feladatától. Feltéve perszem ha az emberek anélkül is megteszi mindazt, amit a dolgok adminisztrálása ír elő számukra, anélkül tehát, hogy megparancsolnák nekik mindazt, ami elengedhetetlen a dolgok ilyen adminisztrálásához. Egyszóval: az uralom tágabb kategóriájának a kidolgozása nélkül meglehetősen üres fogalomnak tűnik számomra a dolgok igazgatásának itt előterjesztett elmélete, pontosabban: akkor még talán működhet, ha egy viszonylag homogén (észak-amerikai) történeti kontextusban érvényesítjük korszakfogalomként, redukcionalizmusra vezet viszont, ha egy annyira heterogén Európa-, sőt világ helyzetre vonatkoztatjuk, amelyet a 20. század mutat számunkra. Vajon a 20. századi genocídiumok (holokauszt, Gulag) technikai racionalitása (ld. Zygmunt Bauman elképzelését a modernitás – a bürokratikus ellenőrző hatalom – és a holokauszt szoros összefüggéséről), miként függ össze a bürokratikus kontrollmechanizmus Beniger és annak Karvalics által tovább vitt koncepciójával, van-e egyáltalán logikai kapocs közöttük. Nyitott kérdés ez, amely még csak fel sem merül az elmélet kifejtése során, amely így megreked a dolgok adminisztrálásának a gondolati szintjén.

Karvalics azzal is tovább kíván lépni Beniger tézisének, hogy szüntelen kontrollválságokat posztulál, amelyek úgymond továbblendítik az irányítási forradalmat az éppen adott megoldások körén, hogy végül oda jussunk, hogy teljes mértékben kimerülnek a rendszerben potenciálisan benne lakozó irányítási lehetőségek. S ezen a ponton következik be az irányítás újabb forradalma. Ez a fajta gondolkodás erősen emlékeztet engem Karl Marx kapitalizmus elméletére, amely nyíltan azt sugallja, hogy a kapitalista rendszerben (Karvalics szerint csupán a kapitalista viszonyok hálózatában) eleve benne rejlő feszültségek előbb-utóbb forradalmakhoz, a struktúra felrobbanásához (felrobbantásához) vezetnek, és ezáltal valami merőben új keletkezik a régit leváltva. Jóllehet itt nem a társadalmi osztályok egymásközi konfliktusos helyzete jelenti a forradalmi helyzet kiváltó okát, hanem az anyagi erőforrások optimális, és rendszerszerű működtetésének az alkalmankénti megoldása az anyagi *ágensek* és az emberi *aktorok* együttműködésével, de maga a gondolati logika kísértetiesen hasonlít egymáshoz. Vagyis: akár be is helyettesíthetjük mindezt a termelési eszközök és a termelési viszonyok közötti dinamikus, állítólag dialektikus, kapcsolat marxista formulájával. Ezt nem baj szerintem, azért teszem csupán szóvá, hogy érzékeltessem: a történelmi dinamika effajta szemlélete az evolucionista társadalomszemlélet folyománya.

S ha már szóba került Marx és az ő kapitalizmus elmélete, külön is szólnom kell a kapitalizmus, a piaci rendszer és az e kettőnek megfelelő 20. század, mint külön korszak problémájáról. Miért nem a kapitalizmus kora ez a külön korszakként posztulálni kívánt időszak? Azért, mert Karvalics felfogása szerint a kapitalizmus nem rendszer, csupán viszonyok összessége, mivel a benne keletkező és ható partikuláris kapcsolati hálók, az ő terminológiáját idézve az *asszemblázsok* úgy alkotnak működő egységeket, hogy bizonyos elemeik „rendszeridegen” kölcsönzésként hatnak. Ha jól értem Karvalics számomra ugyancsak idegen és ezért nehezen érthető terminológiáját, azért nem kapitalista valamely piaci rendszeren nyugvó gazdaság-társadalmi „asszemblázs” és ezeknek az *asszemblázsoknak* a teljessége, mert nem kizárólag rendszerspecifikus összetevőkből állnak. Ez, más megfogalmazásban, a *különidejűségek egyidejűségének* a problémája és azzal áll kapcsolatban, hogy a társadalom legtágabb köreiben érvényesülő működési mechanizmusokat a különböző időtartamokban létező struktúraelemek időleges összekapcsolódása élteti. Ebből nem következik azonban, hogy ne jöhetne létre egy domináns rendszerkonstrukció, amely arról ismerszik fel, hogy miután alkalmilag magába olvaszt egy sor történeti (megörökölt) struktúrát, abba az integrációs keretbe illeszti azokat, amely az adott rendszer céljainak leginkább megfelelő működést tesz lehetővé. Az *asszemblázsok* külső-belső kapcsolódásai természetes fejlemények tehát, viszont a külső kapcsolódás (a történeti elemek megjelenése a működő rendszerekben) éppenséggel csak a szükséges, de nem az elégséges okok körébe tartoznak ez alkalommal. S bár nincs tisztán rendszerspecifikus struktúra, hiszen csak amalgámok ismertek, az azokat döntő módon átható rendező elvek viszont sajátos profilt adnak, és egy bizonyos rendszer szerint való működést biztosítanak a kereteik között élők számára. Ha az a fajta kapitalizmus talán valóban nem is lelhető fel, amely változatlan formában tudna érvényt szerezni magának a 19. és 21. század közötti teljes időtartamban, piaci alapú gazdasági-társadalmi szerveződésről azonban ennél több joggal beszélhetünk ebben az időtávban. Ez így valójában a modernitás világának tekinthető, amelynek a kapitalizmus talán még csak nem is a legfontosabb, bár szükséges, ha nem is feltétlenül elégséges összetevője. E tekintetben mélységesen osztom Peter L. Berger kapitalizmust illető felfogását (A kapitalista forradalom, ld. különösen 47.) S épp ezt a természetes heterogenitást hivatott kifejezni a „sokféle modernitás” (multiple modernity) terminusa és elmélete, amely a nem is mindig piaci modern szocio-gazdasági rendszerek modern arculatát elismerve tágítaná ki a kapitalizmus 19. századból örökölt fogalmát.

Mellékesen: nem tartom helytállónak, hogy Karvalics épp Karl Polányit teszi meg a minden kontextustól független, így az államtól és a politikától is élesen elváló, a teljesen önszabályozó, mert árképző piac fő teoretikusának. Ő valójában azt vallotta, hogy az ipari forradalmat, a nemzeti piacokat, egyáltalán az általa elgondolt kapitalizmust egy sor állami beavatkozás tette lehetővé, s ezt a tant hirdette mondjuk Ludwig von Mises elképzeléseivel szemben, aki szerint a piac természetes intézmény. S persze az ilyen és hasonló elképzelések uralják F. A. Hayek piaci rendszert dicsőítő koncepcióját is.

Miért fontos ez a kérdés? Nem másért, mert amikor Karvalics a kontrollforradalom bürokratikus kimenetelét avatja a 20. század mint afféle külön korszak egyedüli kritériumává (holott számos más kritérium is szóba jöhetne ezen a téren, akár az övével kiombinálva is), akkor egy alapvetően a piaci kapitalizmushoz kötött irányítási rendszer és ún. *kontrollmix* (amely közvetlenül az ún. *asszemblázsok* keletkezésével és azzal függ össze, hogy a rendszer folyton „rendszeridegen” elemeket von a saját hatáskörébe, amit Karvalics az *affordancia* műszóval illet), ekkor tehát annak egyedüli korszakképző szerepét tételezi. De vajon ennyi lenne csupán a 20. század – vetődik fel a kérdés? Kinek a 20. százada ez az így láttatott, egy ilyen fogalomkészlettel leírt 20. század? Eltekinthetünk-e vajon a nem tisztán vagy csak túlnyomórészt piaci kapitalizmus netán modernitás mindazon megnyilatkozásaitól, amelyek globálisan szintén hozzátartoztak ehhez a századhoz? Mit fejez ki ezúttal ez a fajta 20. század mint korszakfogalom: a globális (vagy globalizálódó) világ 20. századát, vagy kizárólag csupán a modernitás világának a 20. századát. Ez a két külön nézőpont merőben mást mutat meg számunkra ebből az állítólag másfélszáz évig tartó századból.

Nem világos továbbá, hogy mennyiben bürokratikus maga az ún. izokratikus kontrollmechanizmus is, amellet, hogy állítólag decentralizálja az irányítás aktusát. Én azt gondolom, hogy ebben az állítólagos ellenőrzési szisztémában is kivételesen nagy hely és szerep jut a bürokratikus koordinációnak, valószínűleg nagyobb, mint az azt lazító, de semmiképp sem azt lebontó egyéni *affordanciának*, amely így a *granularitásnak* nevezett működési módnak látszik kedvezni. De persze nyitott kérdés az is, hogy mi számít itt *granularitásnak*, a pusztán individuális ténykedés, vagy valamely szűkebb közösségi és lokális cselekvőség (ágencia), amely maga is igényelheti a bürokratikus megszervezést, vagy valami egészen más.

Külön szint képvisel az értekezésben a Nagy Háborúval kapcsolatos információtörténeti esettanulmány, amely az értekezés minden bizonnyal legmeggyőzőbb és legeredetibb része. A szerző itt kimutatja, hogy miként befolyásolták, jutalmazták vagy

büntették az információgazdálkodás egyenetlenségei a háborúban közreműködő aktorok eredményességét (pl. hadi tetteit). A szerző azon gondolati erénye csillog itt különösképpen, amely a funkcionális rendszerösszefüggéseknek Beniger módjára kimunkált empirikus adatolásával követi nyomon a történelem meghatározott eseménysorát. Ez így nemcsak kiterjedt szakirodalmi ismeretanyagot feltételez és kíván a szerző részéről, de egyúttal a kapcsolódási pontok és láncolatok éles szemű felismerését és a saját argumentációja körébe vonását is megköveteli tőle. E tekintetben igazán imponáló a szerző tudományos teljesítménye. Ez így az összegabalyodás, az *entanglement* elve szerinti megközelítés eredménye, amely azonban korántsem oly mértékben hiánycikk a korunkbeli történetírásban, mint ahogy azt Karvalics feltételezi (34. o.)

Számos kisebb kritikai észrevételt is meg lehet még fogalmazni a művel kapcsolatban, amiket azonban most többnyire mellőzök. Megemlíteném viszont, hogy kétséges, miszerint az egyesült Németország lenne az a mintaország, amely „egyetlen pillanat alatt leszámolt saját arisztokratikus múltjának minden ... mozzanatával”. Mi végre akkor az a tudományos diskurzus, amely egy időben a *Sonderweg* tézisével kívánt magyarázatot adni a náci Németország felemelkedésére? S valótan az a kijelentés is, miszerint az országos léptékű népszámlálások Európa-szerte a századforduló után indultak volna meg, valójában rendszerint már a század derekától léteztek, még Magyarországon is. (79. o.) Szkepszis tölt el továbbá azt olvasva, hogy az ún. állampolgári tudomány (sharing culture) feltétlenül üdvös jelenség lenne; ismerve az internet (a facebook és társai) természetét, és élénk tapasztalatokat szerezve egyebek közt a public history-ről, a magam részéről inkább veszélyekkel teli terepnek ítélem azt, amely ugyancsak alkalmas az előítéletek, a nem racionális tudati képződmények népszerűsítésére, a közvélemény hisztérikus formálásának a szerepére. Ilyenformán nem a legszerencsésebb megnyilatkozás az ún. izokratikus kontroll jelenségek sorában. Nem győzött meg a szerző arról sem, hogy az anyagi erőket (a gazdasági-materiális létezőket) indokolt lenne az ágens terminussal illetni, azért, hogy az aktor kifejezés használatát tartsuk fenn a cselekvő egyén(ek) számára. Az ágens annyi, mint cselekvő, vagyis céltételező ember, a kifejezésnek ez az értelme aligha vihető át a cselekvés során eszközként mozgásba hozott anyagi entitásokra, amelyek inkább csak közreműködnek, de nem célokat követnek a felhasználásukkal végrehajtott emberi cselekedetekben. (108. o.) S végül szóvá kell tenni, hogy nem minden szövegekői szakirodalmi hivatkozás talált utat a bibliográfiához.

Mindent összevetve Z. Karvalics László akadémiai értekezésként benyújtott dolgozatát inspiráló munkának tartom, melyben a szerző egy tisztán fogalmi megközelítés jegyében

hatalatlanul gazdag empirikus anyagot dolgoz fel. Ez így a modern információgazdaság kibontakozásának és belső összefüggésrendszerének a történeti útját követi nyomon azzal a kifejezett céllal, hogy korszakos jelentőséget kölcsönözhesen ennek a történetnek. Az értekezés egy olyan történeti probléma gondolatilag magas színvonalú, bár nyelvileg extravagáns kidolgozása, amely hazánkban még szinte alig vonzott kutatókat. Javaslom az értekezés nyilvános vitára bocsátását és melegen pártolom, hogy a bizottság ítélje oda a dolgozat szerzője számára az akadémiai doktori fokozatot.

Budapest, 2021. június 8.

Gyáni Gábor